

ПОПУЛИЗМЪТ КАТО ИДЕОЛОГИЯ

ДАНИЕЛ СМИЛОВ

Понятието „популизъм“ в Източна Европа обикновено не се използва еднозначно. Понякога с него се описва един процес на „връщане назад“ (backsliding) спрямо достиженията на либералната демокрация в региона преди голямото присъединяване към ЕС (2004 г.)¹. Понякога под популизъм се разбира възникването и възходът на националистически или дясно радикални партии, или пък просто доминацията на партии, организирани около харизматични лидери². Почти всички автори, които са писали за източно европейския популизъм, отчитат анализа на Кас Муде³, според който става дума за идеология, която противопоставя „народа“ като цяло на (корумпирания) политически елит⁴. И трите посочени употреби на понятието всъщност не са взаимно изключващи се: те поставят различни акценти по отношение на сходни комбинации от фактори. Тези фактори могат да бъдат разделени на три основни групи. Идеологически фактори: политическата надпревара се измества от социално-икономическата област към областта на идентичностите (групови, народни, личностни) и моралния интегритет. Основните политически играчи не се различават по своите програми в икономиката и социалната политика, а се състезават най-вече на символната плоскост на национал патриотизма или пък се стремят да се представят за по-малко корумпирани от своите опоненти. В резултат на това отместване, традиционното различие между ляво и дясно или престава да работи, или придобива нов смисъл. Например в Унгария левицата е може би по-пазарна и по-малко етатиска от десницата (макар че консенсусът по основни икономически политики е значителен): това, което основно различава десните Fidesz от социалистите и свободните демократи, е неприкритият национализъм и прикритата ксенофобия и анти семитизъм на първите⁵.

Партийно-организационни фактори: утвърдените партии от преходния период изпитват все по-големи трудности да устоят на конкуренцията на нови играчи, които пътуват с много лек идеологически⁶ и организационен багаж. България и Полша са най-отчетливите примери в това отношение — и в двете държави голяма част от политическите пар-

тии на прехода бяха изместени от нови играчи. И в двете държави новите партии изпитват силна зависимост от харизматични лидери и се опитват да капитализират натрупаните негативни настроения на гражданите към неудачите на прехода. Партията на Фицо в Словакия също може да бъде дадена като сходен пример. В системи, които са силно картелизирани и поставят почти непреодолими пречки пред новоформирани партии и малки партии като цяло, стабилността на партийната система е възможно да бъде запазена — Унгария илюстрира тази тенденция. Но и тук популизмът си казва думата: той, като идеология, инфилтрира основните партии. Нещо повече, унгарският пример подсказва, че съвсем сходни нива на силна обществена конфронтация и поляризация могат да бъдат постигнати както в стабилни партийни системи (Унгария), така и в такива, от които „утвърдените“ партии на практика са изчезнали (Полша). Общото е, че навсякъде „утвърдените“ партии се опитват да се вкопаят във властта и да се защитят от новите „популистки“ формации чрез промяна на изборително законодателство, законите за финансиране на партиите и други процедури на демократичния процес. Тук достигахме до другото „отместване“ на политическия процес, свързано с възхода на популизма: от съдържателно-политически въпроси към формално-процедурни. Все по-настойчивите български дебати за промяната на изборителната система и политическия модел илюстрират този вид „отместване“.

Факторът обществени нагласи или фрустрацията на представените: транзитологията — науката за прехода — описа доста детайлно етапите на утвърждаване на демокрацията в дадена страна. Един от последните и най-висши етапи, да припомним, е „консолидацията“: моментът, в който тя се превръща в „единствената възможна игра“ в дадена политическа общност. Някои държави в Източна Европа не достигнаха този етап; други, като България, достигнаха този етап сравнително късно. Така или иначе, ние като българи днес с гордост можем да заявим, че за мнозинството от нас демокрацията е най-добрата форма на управление⁷. Българският и централно европейският принос към теорията на прехода се състои в откриването на един нов, последващ консолидацията етап, който условно можем да наречем фрустрация на демокрацията. Най-видимият белег на навлизането в този етап са глухото мърморене на широките народни маси⁸ и спорадичните изблици на безпосочно не-

доволство от страна на най-разнообразни групи: любители на ракията, таксиметрови шофьори, защитници на околната среда и техни опоненти, затворници, пенсионери и т.н.⁹ Типичното за това мърморещо недоволство е, че неговият адресат са висшите органи на властта¹⁰ и че артикулираните искания, доколкото изобщо се появяват, най-често преследват групови и частни, а не обществени интереси, въпреки опитите за риторическа дегизировка. С други думи, съществуват солидни мнозинства, които са разочаровани от функционирането на демокрацията, макар и да не виждат нейна алтернатива.

Вторият белег на демократичната фрустрация е липсата на доверие от страна на протестиращите и недоволните в основните структури на политическо представителство: партии и парламент. Макар че мнозина политици се опитват да „яхнат“ протестите и мърморенето, в крайна сметка те систематично остават необяздени просто защото каузите, които се артикулират, са трудно преводими на политически език. Като цяло, доверието в политиките е много ниско¹¹. Не е случайно и любимото място за протест у нас — Народното събрание. Както по времето на кризата на парламентарната демокрация от 30-те години на миналия век, мнозина у нас са убедени, че парламентът е просто една говорилня, в която истинска работа не се върши¹². От критично ниски нива на доверие у нас страдат всъщност всички институции на представителната демокрация, начело с политическите партии, парламента и правителството.

Третият белег на фрустрираната демокрация е наложилото се обществено усещане — оправдано или не, — че изборите не могат да доведат до фундаментални промени в политическия курс на държавата¹³. Това усещане има известни емпирични основания. У нас например три поредни правителства — дясно, центристко и ляво центристко — следват в общи линии една и съща политическа програма, като сменят в нея някои второстепенни акценти, както и лицата на соловите изпълнители. Тази програма като цяло е разумна и успя да изправи на крака страната след тежката криза от 1996 - 1997 г. Разбира се, при прилагането на принципите ѝ са възможни вариации — повече или по-малко ефективни и успешни решения. От състоянието на някои сектори — като здравеопазването, например — е видно, че реформите невинаги са давали добър резултат. Но дори и в тези объркани сектори не се наблюдава никакъв сблъсък на съдържателно различни политически философии и

Таблица 1

В каква степен се доверявате на следните институции и организации?

Отговори по скала от 1 до 10, категориите 5-10 не са показани.

	Средни	Никакво дове- рие	2	3	4
Правителството — 2002	2,85	39%	14%	12%	9%
Правителството — 2006	2,89	36%	15%	18%	10%
Правителството — 2007	2,74	38%	20%	13%	8%
Парламента — 2002	2,31	46%	19%	12%	8%
Парламента — 2006	2,48	42%	17%	16%	9%
Парламента — 2007	2,29	49%	18%	12%	6%
Президента — 2002	4,30	24%	9%	8%	10%
Президента — 2006	4,70	20%	8%	11%	7%
Президента — 2007	4,59	23%	8%	9%	8%
Неправит. орга- низации — 2002	1,95	58%	9%	5%	6%
Неправит. орга- низации — 2006	2,88	33%	15%	14%	12%
Неправит. орга- низации — 2007	2,91	34%	16%	14%	10%
Политическите партии като цяло — 2006	2,28	47%	18%	14%	9%
Политическите партии като цяло — 2007	2,27	49%	18%	11%	7%

стратегии. Дебатите не водят до очертаване на принципни, политически оцветени алтернативи, а по-скоро до спор за това, кой е по-добрият мениджър и администратор¹⁴.

Това описание на демократични фрустрации важи не само за българския политически живот — в някакъв смисъл то описва тенденции, типични за целия демократичен свят. Но динамиката в налагането на тези тенденции е различна в различните държави — в Централна и Източна Европа тя изглежда е по-интензивна от тази в „утвърдените” демокрации.

В тази статия анализът ще бъде насочен към идеологическото измерение на популизма: партийно-организационните фактори и демократичната фрустрация ще бъдат разгледани само дотолкова, доколкото те хвърлят светлина върху популизма като идеология. Изследването ще се опира основно върху българския политически процес — където е нужно, аналогии с опита на други държави ще бъдат правени с илюстративна цел. Преди да преминем към този анализ обаче, нужно е да се върнем за момент към проблема с понятието „популизъм”. Популистката ситуация беше описана по-горе като специфична съвкупост на три групи от фактори — идеологически, партийно-организационни и такива, които се отнасят до фонове обществени настроения. Разбира се, за популизъм може да се говори дори и тогава, когато някоя от тези групи от фактори не присъства. Например често нововъзникнали харизматични партии биват наричани популистки независимо от тяхната идеология и обществените нагласи в дадена политическа общност. Също така политици, които използват цветист речник и критикуват политическата класа от името на народа (Жорж Ганчев), биват определяни като популисти. Такива употреби на понятието, които засягат само една от трите групи фактори изброени по-горе, са легитимни, разбира се. Интересното на популизма в Централна и Източна Европа обаче е в наслагването на трите групи от фактори при възникването на настоящата популистка ситуация. Това наслагване прави от популизма не маргинално явление (политическата импровизация на Жорж Ганчев в средата на 90-те години на миналия век). Популизмът днес е доминантната политическа тенденция: това е новият елемент в неговата политическа кариера, защото той така или иначе никога не ни е напуснал като епизодичен и маргинален феномен.

1. Популизмът като естетизация на политическото

Намаляването на относителната тежест на стандартните мобилизационни ресурси (традиционна „лява” или „дясна” идеология и патронаж) води партиите до възприемането на нетрадиционни форми на приобщаване на електората. Тези форми се характеризират с изместването на политическото от съдържателната сфера на генерирането, аргументирането и отстояването на идеи в естетическата сфера на представянето и изразяването. Затова за популизма може да се говори не само като за идеология, но и като за естетически стил. Разбира се, всяка политическа идеология може да се възползва за представянето си пред публика от даден стил: както комунизмът се е възползвал от модернизма например.

В отлика от това важното за популизма е, че при него самият естетически стил почти напълно измества идеологическото съдържание, идва на неговото място (а не го представя). В този смисъл популизмът е идеология на политико-естетическия формализъм.

С други думи казано, популизмът е идеологията на представителството и представлението. Популистът заявява, че той ще представлява и излага автентично народните интереси, независимо какво е тяхното съдържание. Той ще прави това по-добре от останалите партии и политици и няма да предава тези интереси при никакви обстоятелства. Видно е, че популизмът като идеология противоречи на идеята за либерална демокрация, която поставя редица съдържателни ограничения на народната воля под формата на защита на индивидуални човешки права, разделение на властите, спазване на международно поети ангажменти и т.н. Популистът не признава такъв род ограничения — народният мандат за него е единствената легитимна база за упражняване на властта: никакви конституционни ограничения не могат да бъдат поставяни по-високо от този мандат. Разбира се, не е нужно популистът да заявява открито, че той би нарушил конституцията. Често пъти е достатъчно готовност това да се направи да личи от неговите действия — готовност, която утвърждава неговата автентичност в очите на народа.

За да добием по-релефна представа за конкретните изразения на популизма като идеология на представителството и представлението, нека се вгледаме в неговите български модификации. Те са основно три.

Първият вид популизъм можем условно да наречем експресионистичен. Това е политически стил, който дава свободен и графичен израз на народното настроение, което в българския случай е все още преобладаващо настроение на фрустрация и недоволство. Основният принцип на този стил е, че няма забранени народни чувства за експресия. Политикът експресионист възприема езика на дадени групи, като добавя „политически смисъл“ в техните искания. Така протестът срещу условията на труд на таксиметровите шофьори се превръща във вот на недоверие във вътрешния министър например. Екологичните протести, задръстванията по магистралите и т.н. стават повод за политическа мобилизация. Изкуството на политика експресионист се състои в поддържането на илюзията за тъждеството между отделните нервни жестикулации на различни социални групи и приоритетите на обществото като цяло. Това тъждество за експресиониста е чисто вербално — неговото говорене трябва да резонира с възможно най-широк кръг от лица и групи, които всъщност може да нямат нищо общо помежду си. В наши условия, експресионизмът процъфтява в творчеството на политици като Волен Сидеров, Яне Янев и др. Сидеров приложи успешно експресионизма в разбиването на едно от основополагащите “неписани правила”¹⁵ на прехода — мълчанието за етническите малцинства в страната. “Атака” определено се възползва от мобилизационната сила на фрустрираните, но не изчезнали расистки, анти ромски и анти турски настроения в страната, за които има достатъчно социологически данни¹⁶.

Второто течение сред популистката партийна интелигенция можем да наречем условно импресионизъм. Този стил не се опитва да изразява чувство или смисъл, а разчита на внушението. Импресионистът може да говори с думите на традиционната политика и от него може да не чуете съдържателно различни или революционни идеи, чието изразяване дотогава е било потискано. Важното при него е впечатлението, импресията, която той създава, внушението, което постига с вида, изказа, маниерите си и т.н. Родоначалник на политическия импресионизъм у нас бе Симеон Сакскобургготски, който успя да постигне абсолютна чистота на формата, свеждайки съдържанието на посланието до неподражаем минимум. Неговите най-достойни ученици в това отношение са Георги Първанов и Бойко Борисов. Първият е застъпник на високата версия на стила, характеризираща се с парадност и помпозност, строго елегант-

ни костюми и заря-проверки. Вторият — като представител на по-всекидневната разновидност — залага на голата глава и наболата брада, уличния жаргон и комбинация от излъчването на Брандо и Мусолини. Бавното авторитетно говорене, с натъртвания и реторически паузи, е от ключова важност за всяка от разновидностите на този стил.

Третият основен популистки стил е неоромантизмът. Той, като всеки романтизъм, се бунтува срещу някои от каноните на класиката, в случая каноните на българския преход:

- Интеграция в ЕС и НАТО;
- Пазарна икономика с неолиберален уклон;
- Потискане на изблиците на национализъм;
- Права и свободи;
- Верска и религиозна толерантност.

Романтическият бунт у нас най-често е насочен към конституционните принципи на етническа толерантност: анти ромски лозунги, призови за ограничаване на правата на малцинствата (дори политическите им права)¹⁷; срещу евроатлантическата ориентация на страната: традиционни про руски убеждения, анти натовски и анти американски изблици, прощаващ евроскептицизъм; срещу икономическите закони: незабавно увеличаване на доходите, ре национализация; срещу основните права на човека: засилена наказателна репресия, нулева толерантност и т.н. У нас всички партии имат неоромантически моменти, било по отношение на Македония, било по отношение на Турция и турците у нас. По-революционните и последователни неоромантици могат да бъдат намерени около “Атака”, макар че дори тази партия не си позволява да се опълчи срещу всички канони на прехода — например нейният евроскептицизъм е под сурдинка, а и трудно може да бъде наречена анти пазарна (по-скоро е пазарно-безразлична). Може би по-интересно е да се наблюдава как и традиционни партии като БСП и ДСБ¹⁸ например използват неоромантичния стил: Първанов за Македония и Русия, Костов за Турция и нейното членство в ЕС, правото на турските изселници да гласуват и т.н.

2. Популизмът като идеология на еkleктиката

Като чист формализъм популизмът е безразличен към съдържанието на идеите си: достатъчно е те да са представителни за народните

настроения, фрустрации и пр. Също така, важно е идеите да не разделят народа: каквито и да са те, голямото мнозинство от хората трябва да е зад тях и само малцина да им се опълчват (етнически, религиозни и сексуални малцинства, елитни интелектуалци и пр.) Това обобщаване и избягването на разделението може да се постигне основно по три начина: а) като се използват националистически и моралистки аргументи, които не разделят населението, а се отнасят „до всички“; б) като се минимизира съдържанието (минимализъм); и в) като се подкрепят всякакви идеи, дори противоречиви, стига те да са популярни и да имат подкрепа (еклектизъм). Последната разновидност ми се струва най-важна и широко разпространена, затова и на нея ще ѝ бъде отделено повече внимание в анализа.

Еклектизмът обяснява една странна характеристика на централно-европейския популизъм: неговата съвместимост с про пазарни идеологии и липсата в неговите рамки на радикални идеи за социално-икономически реформи. Както вече беше казано, много от партиите, които могат да бъдат определени като популистки, не защитават никакви радикални идеи за преразпределение чрез данъчно облагане или засилена държавна намеса в икономиката: за разлика от Чавес във Венецуела¹⁹, европейските популисти нямат алтернативен модел за развитие на икономиката на своите държави. В наш контекст идеите за национализация, които „Атака“ предлага, се оправдават не с отричането на пазарната икономика, а с корупцията при сключването на определени приватизационни сделки: в този смисъл ясно е, че дори „Атака“ не отхвърля общата социално-икономическа цел на прехода: пазарно стопанство и демократично управление.

Идеологическият еклектизъм на популизма в Централна и Източна Европа се изразява в опита да се примирят либертарианските идеи за пазарен фундаментализъм с носталгично-социалистическите идеи за социално равенство и универсална обезпеченост: либертарианството се мисли като инструмент, докато очакванията са за егалитарен и социален резултат. Общият продукт е следният:

Отричане на преразпределението: намаляване на преките данъци върху доходи и печалби и постепенно преминаване към нисък пропорционален данък; отхвърляне на данък наследство. Сходен натиск има за намаляването и на цялостното данъчно бреме и осигурителните вноски.

Оправданието за тези мерки е, че те ще засилят икономическия растеж, ще доведат до по-голямата ефективност (като събираемост, например) и по-малкото „изкривяване” на пазара, до което те водят (поради намаленото преразпределение).

Очаквания за все по-качествени публични услуги: натискът за реформи на ключови публични сектори, като здравеопазване, образование, правосъдие е особено силен в Централна и Източна Европа. Разбирането е, че държавата трябва да предоставя все по-качествени услуги на все по-ниски цени.

Очаквания за стабилен растеж на доходи и цени на акции, дялове, имоти: общата рамка, в която се разгръща източноевропейската политика, е рамка на икономически оптимизъм, в която криза — изразена в спад на доходи, цени на имоти и т.н. — е изключена. Идеята е, че „баницата” неизменно ще се увеличава, така че всеки ще е доволен от нарастване на парчето му, независимо как то се отнася спрямо това на другите.

Като цяло идеологическият еkleктизъм се основава на вярата, че съществуват либертарианско-пазарни политики, които са еднакво изгодни за всички: няма групи, които ще получат повече привилегии и облаги, както няма и такива, които ще се окажат в по-неизгодно или маргинализирано положение. Общото нарастване на богатството на общността няма как да не е полезно в крайна сметка за всички.

В тази обща интелектуална рамка политиката е важна дотолкова, доколкото тя възпира държавата от намеса в пазарните отношения. Задачата на политика е да „свива” и „оптимизира” обществените сектори, за да остави повече място за разгръщането на творческата енергия на отговорните индивиди. Еkleктиката идва от това обаче, че се вярва, че този модел ще доведе до „социален резултат”: до качествен и евтин обществен сектор, предоставящ услуги на огромното мнозинство от гражданите, които така или иначе остават зависими от тези услуги.

Странно е как Централна и Източна Европа, излизайки от комунизма, успяха да прегърнат точно такава версия на пазарно либертарианство като основна политика на прехода. Въпросът не е дали тази идеология се основава върху здравия разум или не, а в това, че няма алтернатива, която източно европейското политическо въображение да предложи. Тази безалтернативност прави всяко класическо различие между ляво и дясно в политически план невъзможно, което е и едно от

обясненията за опасното сливане на програмите на основните партии в социално-икономическата област.

3. Популизмът, сравнен с егалитарния либерализъм

Проблемът с безалтернативността не е теоретичен. Съвременната политическа теория познава много разновидности на социал демократически и егалитарни леви модели например, които се различават съществено от пазарното либертарианство. У нас има „традиционна лява партия“, но същевременно популистският еклектизъм, който беше представен по-горе, няма алтернатива. За да покажем, че обяснението на този парадокс не е в липсата на алтернативни политически теории, в тази секция ще припомним две от разновидностите на ляво центристкия либерализъм, известни от англо саксонската политическа философия. Тези разновидности са определено „mainstream“ в западния свят: вече са се превърнали в политическа ортодоксия. Въпросът, който възниква, е защо в Централна и Източна Европа политическият либерализъм бе постепенно подменен с една тясна и в крайна сметка маргинална в съвременния свят негова интерпретация, каквато е либертарианството.

Според тази интерпретация, за да се реализира индивидуалната свобода — основната ценност на либерализма — е достатъчно държавата да се минимизира до правоохранител и да се създадат условия за честна конкуренция на все по-всеобхватни и развити пазари. По-популярната версия на тази интерпретация може да се нарече и „пазарен фундаментализъм“ (ПФ), с ясното съзнание, че хората у нас, които го приемат като интелектуално промислена и обоснована житейска позиция, са малцината почитатели на автори като Хайек, Фридман и Нозик. Демо версиите на ПФ обаче са много по-широко разпространени и те насищат партии и медии.

Основните мантри на либертарианството, особено в неговите демо-версии, са следните:

- Мантра 1. Либерализмът отрича всякакви егалитарни идеи и принципи на социалната справедливост, които надхвърлят формалното равенство пред закона;
- Мантра 2. Либерализмът е срещу всяка преразпределителна функция на държавата, заради свободата на пазара;

• Мантра 3. Либерализмът изисква минимална държава и отрича всякаква държавна намеса в повечето сфери, заради защитата на индивидуалната свобода²⁰.

Не е чудно, че представен по този начин, политическият либерализъм започва да губи масова популярност: не е случайно, че либерализмът се е превърнал почти в пейоративен термин в нашия политически живот. Мнозинството го възприема като социален Франкенщайн, способен да затрие всяка общност, освен може би няколкото известни, съставени от свръхамбициозни емигранти (между които България все още не е).

Анализът, който следва, ще покаже, че поне двама парадигматични либерални мислители на съвременността не приемат Мантри 1, 2 и 3 — отделям им малко повече място, защото те остават учудващо непознати у нас²¹. Също така той се опитва да демонстрира, че отхвърлянето им не води до възраждането на социализма у нас или в чужбина, до някакъв пещерен етатизъм, падане на Борда, хиперинфлация, апология на политиката на Жан Виденов или други бедствия.

Джон Ролс или за либерализма с човешко лице

Ролс е безспорно ключовият либерален автор на нашето съвремие и затова той е естествената начална точка на настоящия анализ. Книгата му „Теория на справедливостта“²², излязла през 1971 г., променя коренно характера на политическия дебат в капиталистическите демокрации. Дотогава основни за времето си либерали като Айзая Бърлин например са смятали, че в капиталистическата демокрация са заложени неразрешими конфликти на ценности, като този между свободата и равенството, ненамесата на държавата и равните възможности за всички и т.н. Според Бърлин оправдаността на демокрацията като защитник на свободата трябва да се приеме, дори и тя да е в нерешим конфликт с принципите на социалната справедливост.

Ролс е първият, който скъсва с това мислене и се опитва да обоснове справедливостта на основните институции на пазарната демокрация. За него не е достатъчно единствено, че тези институции водят до обществено развитие и дават свобода на действие на индивида. Защо това е така? Защото ако хората ги смятат за по принцип несправедливи, тези институции или не биха били приети, или гражданите биха се разделили с тях при всеки удобен случай. Основната цел на Ролс е да покаже как

всъщност всеки по собствена воля би избрал институциите на пазарната демокрация, ако тези институции действат съобразно два сравнително прости принципа.

Първият е защитата на свободата: всеки трябва да се ползва с възможно най-широкия кръг от свободи, съвместим с този на всички останали. Вторият принцип е на равните възможности и е по-интересен за нашата дискусия, защото директно отхвърля и трите мантри, изложени по-горе. Според един от неговите елементи (който се нарича принцип на допустимата разлика — the Difference Principle) всяка политика, водеща до задълбочаване на социалните и икономическите неравенства и различия, е оправдана и приемлива само доколкото е от полза за всички и най-вече на социалнослабите в дадената общност. Разбира се, този принцип не води до материално или социално равенство, но той отхвърля идеята, че всеки резултат, до който пазарът достигне, е приемлив, идея, произтичаща от ПФ мантрите. Казано просто, от принципа на различието следва, че една общност не може да забогатява като цяло за сметка на някои свои членове, както и не може общото забогатяване да не е от полза за тези, които са материално най-зле.

Според Ролс никой разумен човек не би отхвърлил една пазарна демокрация, ограничена от двата принципа на справедливостта, стига хората да се абстрахират от конкретната си социална позиция. Така, ако бъде поставен зад едно було на неведение (veil of ignorance), което да скрива информацията за конкретното му материално състояние и талант, всеки рационален човек би избрал модела на Ролс, за да защити интересите си. Въпреки че една такава ситуация е хипотетичен мисловен конструкт, тя не е много по-различна от приемането на дългосрочни конституционни правила в една общност: всеки би действал така, че да защити своите интереси в случай, че късметът му изневери и той се окаже в групата на губещите и социалнослабите.

Теорията на Ролс показва, че преразпределението не е забранено за либералната държава, а напротив — то представлява ключов елемент, гарантиращ нейната справедливост и рационална приемливост. Политиката на доходите например не трябва да е изцяло оставена в пазарната област. Но Ролс ни кара да се замислим за тези, които наистина са материално най-зле. У нас части от средната класа (учители, лекари и т.н.) започнаха да се представят за най-ощетени или загубили. Едва ли обаче

тези групи са сред най-нуждаещите се за задействането на Ролс принцип на допустимата разлика. Все пак да не забравяме, че сме общество на гета и трайно маргинализирани малцинства. В този смисъл, принципът на различието е един разумен ограничител на егоизма на средната класа, която иска и ще иска все по-сериозно преразпределение в нейна полза.

Роналд Дуоркин или за пазарния егалитаризъм

Не е необходимо да сте заклет пазарчик, за да вярвате във възможностите, които пазарите дават за разгръщането на един позитивен индивидуализъм и творческата енергия на хората. Затова пазарът е ключов елемент от либералната идеология. Но вярата в тези принципи не води до възприемане на ПФ мантрите. Философията на Роналд Дуоркин е най-ясното доказателство за това²³.

Има общества, в които някои се раждат като участници във фондовите пазари, пазара на имоти и обикновено рядко имат проблеми да се включат в пазара на труда, заради доброто възпитание и образование, което получават. Други се раждат с различен пакет от блага: живеят в незаконни гета, не узнават за фондовите пазари и като поотраснат получават възможност да се включат най-вече в търговията на скрап и цветни метали, дрога, както и в трафика на хора. Дуоркин, наред с други теоретици, е забелязал, че в такива общества пазарите, уви, не разгръщат творческата енергия и не гарантират свободата и достойнството на всеки. Затова не са виновни самите пазари, а фактът, че те остават недостъпни за групи граждани. Решението, което той предлага, не се състои в забрана на пазарите, а напротив, в тяхното разширяване, като се гарантира някакво равенство на възможностите на всеки да се добере до тях.

Как да се гарантират равните възможности за достъп до пазара обаче? Очевидно е, че на тези, които нямат възможност да се включат, трябва да им се даде някакъв ресурс, но дори и в това първоначално разпределение, не трябва да се дава на калпак, а трябва да се използват пазарни принципи. За да стане идеята по-ясна, представете си, че сте изхвърлени на изпаднал от картите самотен остров заедно с група други пасажери и решавате да разпределите ресурсите, които новата родина ви предлага. Какво е най-пазарното решение? Вместо всеки да загра-

би каквото може, би могло да получи равен първоначален капитал под формата на мидени черупки, с които да участва в публични търгове за козите, банановите дръвчета и всичко друго, което на някого му изглежда като ресурс.

Дотук всичко прилича на масова приватизация, но не бързайте със скептичните усмивки. Следва втора стъпка, много подходяща за наши условия, която се нарича в икономическата теория „тест на завистта“ (envy test). Като провери колко кози, дървета, ниви и т.н. всеки е получил след търговете и като се огледа наоколо, има право да обяви, че не е доволен от резултата, тъй като му се вижда, че други са получили по-ценни ресурси. Търговете се повтарят до пълно изтощение, докато никой вече не желае пакета на някой друг. От тази точка нататък започва свободната търговия и резултатът ѝ може да доведе до всякакво социално неравенство.

Нещата са по-сложни, разбира се. Най-малкото, хората имат различни таланти. Някои ще се окажат по-надарени за отглеждане на кози и банани от други, които може би са прекрасни компютърджии. Поради намокряне на хардуера, да речем, за таланта на вторите няма пазар. При такива драматични ситуации, които пак водят до изключване на хора, Дуоркин предвижда нещо като вторичен пазар на застраховки. Всеки разумен компютърджия вместо да си купува само кози, би могъл да си закупи с известна част от мидените черупки дългосрочна застраховка срещу провал на животинската му ферма. Въвеждането на една такава схема, която да бъде финансирана с мидени черупки и периодични вноски от бъдещия доход на всеки застрахован, би допринесла още повече за примиряването на пазара с принципите на равенство на възможностите и максимално разширен достъп до него.

Твърдението на Дуоркин е, че след разпределението на ресурсите и създаването на необходимите пазари на пустинния остров свободата и равенството няма да бъдат в конфликт. Всички ще могат свободно да разгърнат своите възможности, без да се тревожат от това, че участват в игра, в която по принцип нямат равни шансове. По този начин имаме основание да говорим за пазарен егалитаризъм.

Поуката от теорията на Дуоркин не е, че в сегашната ситуация у нас правителството трябва да раздава мидени черупки. По-скоро има смисъл да се разширява прилагането на пазарните принципи, които да

динамизират икономиката ни, но по начин, който не води до изключването на групи от хора от възможности за забогатяване и просперитет. Ако говорим за образованието например, въвеждането на ваучери за всеки ученик, чрез които родители и деца свободно да избират училище, ще е безспорен прогрес. Трябва да се помисли сериозно и за ситуацията във висшите училища. Макар че това не се забелязва поради държавното финансиране, част от българските граждани (от средната класа най-вече) получават допълнителен публичен бонус за своето индивидуално развитие под формата на университетско образование. По принцип, както при средното образование, всеки трябва да има достъп до това благо²⁴. Както всяко дете един ден ще получава ваучер за основно и средно образование, така то може да получи и ваучер за висше образование. Ако случайно реши да не стигне до университета или пък не му се учи за тежки приемни изпити, ще може да използва ваучера за друга професионална квалификация и специализация или за започване на някакъв бизнес, след предлагане на проект например. По този начин никой няма да може да се оплаче, че поради липса на интелектуални заложи не е получил равен шанс да се включи на пазара на труда.

С две думи, Дуоркин ни кара да мислим за разширяване на пазарите, като се спазват обаче някои принципи на елементарната справедливост, без които твърденията, че пазарите насърчават творческия индивидуализъм, звучат кухо и дори цинично. Разширяването на пазарите чрез ползване на ваучери и мидени черупки може да е значително: мислете например за финансирането на политическите партии. Вече са изработени ваучерови модели, които ще обвържат държавната субсидия (която и сега така или иначе даваме) с индивидуалния избор на всеки гражданин. При реализацията на тази схема партиите няма да зависят само от даренията на няколко големи донора и държавата, но и от конкретните решения на всеки: ето как пазарът в тази сфера може да доведе до по-голяма отговорност в политиката²⁵.

По подобие на Ролс, Дуоркин също не изключва преразпределението като функция на държавата, а напротив — то би било от ключова важност за практическото реализиране на предложения от него либерално-егалитариански модел.

4. Как е възможна популистката еkleктика?

Ако доминацията на популизма като идеология не може да бъде обяснена просто с липсата на алтернативни съвременни идеологии, кои са факторите, отговорни за неговото налагане? Един от тях е неговата гъвкавост и адаптивност. Популизъмът е еkleктичен и може да съжителства с различни по цвят идеологии, като съвместява техни ключови елементи. Особеното на източно европейската разновидност, както бе казано, е, че тя комбинира либертарианска пазарна рамка с егалитариански и социални очаквания. Какви са другите причини за налагането на този еkleктичен модел у нас тогава?

Късметът на новака

Източно европейският популизъм е възможен заради добрата външна и вътрешна икономическа среда в периода от началото на 90-те години на миналия век досега. Теорията за неизменно „нарастващата баница“ — на която той се основава — работеше като цяло и това даваше основание на населението да приеме еkleктиката от либертарианска рамка и социален резултат. При една сериозна световна рецесия или криза обаче хранително вкусовия модел на баницата ще изчерпи своята валидност и ще постави неприятни дилеми от рода на: повече данъци или по-малко обществени услуги.

Парадоксът на средния избирател

Теорията на рационалния избор ни кара да мислим, че основните партии трябва да се стремят да се приближат до интересите на средния избирател (median voter)²⁶. Двете основни партии в България в момента — ГЕРБ и БСП — наистина черпят своята подкрепа от средните по доходи социални групи. И БСП, и ГЕРБ имат сходни програми и разчитат на подкрепа от сходни групи от граждани. Това ги прави трудно различими и размива ангажираността на хората с тяхната конкуренция. Таблица-та по-долу илюстрира опасното сходство. Кутийките в курсив са тези, в които има най-много граждани (около 73%). И БСП, и ГЕРБ черпят огромното мнозинство на своята подкрепа точно от тези кутийки, което обяснява тяхната относителна популярност в сравнение с елитарни формации като НДСВ и ДСБ. Наистина, БСП е представена по-добре

в най-ниската кутийка в курсив, докато ГЕРБ е по-добре представена в най-високата. Но тази разлика не може да опише някакво дълбоко социално и оттам идеологическо различие между тях.

Таблица 2

За коя партия бихте гласували, ако парламентарните избори бяха следващата неделя?²⁷

Месечен доход на член от семейство	% население	БСП	ГЕРБ	ДСБ	НДСВ	Атака
Под 50	6	14,3	3,6	0	5,4	5,4
<i>50-100</i>	16	20,0	15,0	0	0	8,8
<i>100-150</i>	21	27,3	18,2	0,5	1,4	3,8
<i>150-200</i>	17	20,8	23,8	1,8	1,2	4,8
<i>200-300</i>	19	14,8	20,1	2,1	2,1	2,6
300-500	13	11,4	15,9	6,1	2,3	6,8
500-800	4	16,2	27,0	0	13,5	2,7
Над 800	2	5,9	35,3	5,9	0	0
Общо		18,7	18,5	1,7	2,1	4,8

Изводът е, че „лявото” и „дясното” са се превърнали в нюанси на настроенията на сходни по обективен статус социални групи. На ниво субективно усещане, разбира се, разлики има: левите обикновено се страхуват, че губят статус, докато десните са по-уверени в себе си. Но това са различни нюанси на една и съща статистическа сивота, в която е изключително трудно да се прокарат съдържателни различия на ниво политики. Например не е логично да се преразпределя от тези, които са между 150-300 лева, към тези, които са на 50-150 лв, защото резултатът ще е по-голяма обща бедност, а не повече справедливост. Затова, логично е по отношение на преразпределението сред средните избиратели ГЕРБ и БСП да стоят зад идентична политика.

Не е ясно обаче защо например нито БСП, нито ГЕРБ искат да налагат прогресивни данъци върху групите с по-висок доход — тези над

300 лв. Вярно е, че ГЕРБ черпят подкрепа от тези групи, но също така е вярно, че голямото мнозинство от техните членове са в по-ниските доходни категории. За БСП ситуацията е още по-необяснима. Парадоксът се състои в това, че средният избирател отказва да преразпределя в своя полза! Какви могат да са обясненията?

Едно от тях е, че с въвеждането на плосък данък и с отказа от преразпределения средният избирател всъщност си гарантира, че държавата няма да взема от неговите доходи в полза на тези в най-ниската доходна категория (до 50 лева). По теорията на Ролс това ще са най-нуждаещите се — тези, към които трябва да има най-много преразпределение. От тази егоистична гледна точка става ясно защо средният избирател е все по-безразличен към преразпределителната функция на държавата — тя не засяга него, и няма да е в съответната степен в негова полза. В една такава ситуация средният избирател предпочита да плаща възможно най-ниски данъци, като се ползва от възможно най-широк кръг обществени услуги, които са достъпни за всички и не дават особени преференции на тези с най-ниски доходи. Този егоизъм на средния избирател е една от основните причини за налагането на популистката еkleктика, като комбинация на либертариански инструментариум, равен достъп до публични услуги и очаквания за социално благоденствие и равенство.

Сменената идея за гражданство

Парадоксът на средния избирател, който се отказва от преразпределението, може да бъде и резултат от промяната на понятието за гражданство и политическа общност в съвременния свят. Богатите и образованите стават все по-мобилни и космополитни. Ако дадена общност преразпределя техните доходи в полза на други групи, най-вероятно е те да я напуснат. Новите форми на комуникация, свободата на придвижване на стоки, капитали и услуги също така засилват тази мобилност и намаляват техническата възможност за облагане на групите с високи доходи. В този смисъл имаме гетоизиране на най-бедните и космополитизиране на най-богатите. И двете групи са всъщност само номинални граждани и членове на своите политически общности: едните са потенциални външни емигранти, а другите са перманентни вътрешни емигранти.

Това е една от причините за възхода на национализма в съвремен-

ната политика: това е опитът на средния избирател да задържи богатите в своята общност и да изгони бедните и маргинализираните от нея. Сходни са причините, които обосновават и възхода на популистката идеология: преразпределението бива постепенно редуцирано, за да се запази номиналното единство на политическите общности.

Заклучение

В настоящата статия популистката идеология беше описана като паразитираща върху идеите на други познати системи и доктрини. Нейната основна функция е в представителството и представлението на популярни сред дадена общност идеи, независимо от тяхното съдържание. В този смисъл, същността ѝ е естетическа — тя е отражение на настроенятия на дадена общност. Тази чиста форма добива различно съдържание в различни общества. В Централна и Източна Европа съдържанието е еклектична смес на либертариански политики с егалитарни очаквания за социално-икономически резултати. Тази смесица поставя под сериозен въпрос всяко смислено различие между ляво и дясно и отмества политиката към области като национализъм и антикорупционен морализъм.

И десните, и левите идеологии са потърпевши от този еклектизъм, но в особена опасност са егалитарно-либералните идеологии, които са на път да бъдат трайно маргинализирани. Тяхното преосмисляне и осъвременяване е наложително за тези, които вярват, че все пак идеите имат значение и последствия.

Като цяло популистката идеология е силно контекстуално зависима: нейната доминация в момента се дължи на щастливо стечение на обстоятелствата, което не налага правенето на „трагични избори“ или избори, при които има губещи и печеливши. Централна и Източна Европа отново изживява утопия: утопията на политиката като непрекъснатата игра с позитивен сбор. Популистът е печелившият политик в тази утопична ситуация. Въпросът е дали либерално-демократичната инфраструктура на обществата в региона ще бъде достатъчно добре запазена, за да осигури добро управление и в кризисните ситуации, които един ден ще ознаменуват края на утопията.

Бележки:

¹ Виж специалния брой на The Journal of Democracy, “Is East-Central Europe Backsliding?” (October 2007, Volume 18, No. 4) с текстове на Жак Рупник, Мартин Бутора, Бела Грешковиц, Иван Кръстев и др.

² За „екстремизма“ на популизма виж Daniel Smilov, “The Banality and Extremism of Populism: Analysis of Dangers”, in Critique & Humanism Journal, Vol. 23, No 1/2007, Special Issue: The spectre of the people. New forms of populism.

³ Кас Муде, “Популистският Zeitgeist”, Политически изследвания, брой 2/2007 г.

⁴ За анализ на различни дефиниции на понятието „популизъм“ виж статията на Светослав Андреев „Видове популистски партии и бъдещето на демокрацията в България“, Политически изследвания, брой 4/2007 г.

⁵ За един сравнителен анализ на популизма в Централна Европа виж изследването Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe, IVO, Bratislava, 2008, <http://www.ivo.sk/5353/en/news/ivo-released-working-paper-populist-politics-and-liberal-democracy-in-central-and-eastern-europe> Виж по-специално уводната обобщаваща статия Daniel Smilov and Ivan Krastev, “The Rise of Populism in Eastern Europe: Policy Paper”, стр. 7.

⁶ Като изключим национализма и анти корупционния морализъм.

⁷ На пръв поглед резултатите не са еднозначни (Състояние на обществото III, 2007 г.): 40, 7% от гражданите са съгласни (напълно или донякъде), че многопартийната система и демократичният парламент са най-доброто управление за България, докато несъгласните (напълно или частично) са 23,2% (при доста висок процент не можещи да преценят — 36%). Само 18,7% обаче подкрепят (частично или напълно) диктатурата. Това е видим напредък спрямо изследването Състояние на обществото I, 2002 г. (СО I), когато 31% подкрепят диктатурата частично или напълно.

⁸ Въпреки значителното увеличение на хората, които виждат подобрене в развитието на страната и в собствения си живот, все още групата на песимистите, които виждат влошаване, значително преобладава.

⁹ Унгарските изблици на народно недоволство и протест през 2006 г. са добра илюстрация на тази теза в друг контекст.

¹⁰ 56,5% от гражданите смятат, че “по-голям проблем са политиците, от тях зависи как живеем” (СОС III).

¹¹ 78,1% заявяват, че нямат никакво доверие на политиците (СОС 2007).

¹² Показателен бе избликът на приглушено народно недоволство от една процедурна поправка на Конституцията, според която кворум ще се изисква само по време на гласуванията в зала. Тълкуванията в популярните медии бяха еднозначни - опит на депутатите да легализират отсъствието си от работното място. Тези тълкувания не са интересни като принос към парламентаризма — в крайна сметка британската долна камара физически не може да побере всички депутати и никой не страда от отсъствието на достатъчно „работни места“. Нашенската интерпретация е просто сигнал за дълбочината на неверието в обществената полза от парламентарната дейност.

¹³ На първо място, драматично висок процент хора заявяват, че няма да гласуват: 44.9% (СО III). 45.7% заявяват, че “не биха направили нищо”, ако не са доволни от управлението на страната (включително не биха работили за предсрочни избори. 46.8% заявяват, че няма шанс да се постигне промяна на управлението: по-нюансираните песимисти в това отношение са всъщност над 90%.

¹⁴ Ако се замислим, грешката в здравната реформа не е в това, че е твърде лява или

Как се променя:	Променя се към по-добро	Не се променя нито към по-добро, нито към по-лошо	Променя се към по-лошо	Без отговор
Вашият собствен живот — 2006	19%	35%	46%	0%
Вашият собствен живот — 2007	23%	39%	38%	0%
Животът на вашето поколение — 2006	15%	34%	50%	2%
Животът на вашето поколение — 2007	15%	38%	44%	3%
Вашето населено място — 2006	16%	37%	45%	2%
Вашето населено място — 2007	26%	38%	33%	3%
България — 2006	16%	34%	48%	2%
България — 2007	25%	31%	39%	5%
Светът — 2006	21%	38%	35%	6%
Светът — 2007	28%	37%	25%	10%

твърде дясна. Тя просто даде прекомерни права на два монополиста — здравната каса и лекарската съсловна организация: интересите на гражданите останаха на далечен заден план. В този смисъл проблемът не е в някакъв ляв „етатизъм”, а в корпоративното „захващане” на цял един сектор от професионални, частни интереси. Към това трябва да добавим и един по-фундаментален проблем — превръщането на професиите (лекари, адвокати, учители и т.н.) в бизнеси. Ако в миналото тези професии са се самоуправлявали чрез строг кодекс от вътрешни правила, днес все повече те следват принципа на печалбата в състезателни условия. Лекарите например стават по съвместителство продавачи на лекарства и услуги; пациентите стават клиенти и т.н. В крайна сметка основната ценност, която системата защитава, едва ли днес е здравето. Този процес е глобален и ние трудно можем да го избегнем, но това не значи, че, както досега, трябва да се правим, че не съществува. Общият извод е, че дори в трудните за реформиране сектори не може да се говори лесно и еднозначно за „лява” и „дясна” политика. Дори и това да е възможно, нашите партии не са успели да произведат такива политики, което засилва усещането, че политическа промяна чрез избори трудно би довела до значими промени в политическата линия на страната.

¹⁵Особено точен е английският термин “gag rules”, който се отнася до неписани правила, които всички приемат, без да ги поставят на дискусия. Разбирането е, че проблематизирането на тези правила би поставило под въпрос самата политическа общност.

¹⁶Например 28,5% смятат, че ромите получават повече, отколкото заслужават — според изследването на Алфа Рисърч по проект на Отворено общество и ЦЛС „Състояние на обществото III” 2007.

¹⁷41% от населението смятат, че ДПС трябва да се забрани — СО III.

¹⁸Впечатляващо е, че 70,6% от привържениците на ДСБ смятат, че ДПС трябва да бъде забранено.

¹⁹Чавес е труден случай за категоризация. Той може да бъде определен и като старо-

моден статист-социалист, използващ модерна популистка риторика и похвати. Той може би има съдържателна идеология — някакъв вариант на държавен социализъм — която се опитва систематично да налага. Ако тази идеология стане непопулярна във Венецуела и той я изостави поради този факт, ще можем да определим Чавес като чист популист, според понятието, предлагано в този анализ.

²⁰ПФ не е научна теория, защото за разлика от научните теории не е нито концептуално непротиворечива, нито пък е емпирично проверена. Що се отнася до вътрешната ѝ консистентност, ПФ разчита на предпоставки, които са несъстоятелни, като допускането за завършени (complete) пазари, например: т.е. “че има пазар за всяка възможна ситуация”. Но както самият Кенет Ароу показва през 1964 г., “някои пазари на фючърси, по-специално пазари на риска, неизбежно отсъстват. След като някои пазари отсъстват... не всички икономически агенти разполагат с една и съща информация...” Това пък, в крайна сметка, води до неефективно и небалансирано разпределение на ресурси. Нещо повече, “дори само някои пазари да отсъстват, разпределението на ресурси и на другите пазари ще е неефективно.” Тези думи на Пшеворски, разбира се, не решават веднъж и завинаги интелектуалния дебат за аксиомите на ПФ, но подсказват, че в основите на тази теория има доста сериозни пукнатини.

Що се отнася до емпиричната валидност на ПФ, резултатите са далеч от несъмнени. Често пъти успехът на развитите западни демокрации през последния половин век се привежда като пример за триумфа на неограничените пазарни сили. Но всеки поне малко изкушен в политическата икономия ще признае, че всяка световна демокрация - САЩ, Великобритания, Япония, Германия и т.н. - следва свой специфичен модел, който е компромис между пазара и държавната намеса и регулация. Ако вярваме на историка Тони Джуд например, ще видим, че следвоенна Европа е постигнала забележителни резултати не въпреки, а именно поради значителната държавна намеса във възстановяването на икономиката. Дори ако се вгледаме само в държавите в преход, ще видим, че сред най-успешните са както силно “про пазарни”, като Естония и Словакия, така и далеч по-склонни да интервенират в икономиката, като Словения и Чехия. Дори Унгария, с нейния голям дефицит и високи данъци, пак трябва да се брой по-скоро като много успешна държава (особено в сравнение с нас).

²¹Това непознаване е факт въпреки работата на Стилиян Йотов по запознаване на българската аудитория с автори като Ролс и Дуоркин. Вижте по-специално: Стилиян Йотов, “Равенство и Егалитаризъм”, Агата, София, 2004 г. Вижте също така и следната работа върху перфекционисткия либерализъм на Джоузеф Раз: Ружа Смилова, „Перфекционизъм и легитимен авторитет: либералната политическа философия на Джоузеф Раз”, Разум, 3-4, 2005 г.

²²Теория на справедливостта, София — С.А., 1998 г.

²³Тук анализирам работата Ronald Dworkin, “What Is Equality? Part 2: Equality of Resources”, in *Philosophy and Public Affairs*, 10, 1981.

²⁴И наистина, в Германия например този принцип е конституционно закрепен, макар че конкретната му реализация е довела до масов наплив в университетите (които не могат да откажат прием), падане на качеството на обучение и насищане на пазара с ненужни специалисти. Възможен е и друг, по-пазарен подход към реализацията, обаче, без да се отхвърля валидността на принципа.

²⁵Много макроикономисти биха реагирали остро на тези предложения за разширяване на пазарите и включването на нови групи от хора чрез ваучери, защото може да се наложи данъчната система да се модифицира, за да е в състояние да поеме тези разходи. Може би ще има ситуации, в които свещената крава на ниския плосък данък ще се окаже заплашена, както и други екзотични животни като, не дай Боже, липсата на данък наследство например. Така или иначе, ваучерите ще доведат до някакво преразпределение на доходи и оттичането и разпръскването им сред големи групи от хора.

Тук възниква следният въпрос, който вече не е свързан със справедливостта и индивидуалната свобода, а с икономическата ефективност. Не е ли все пак по-добре ресурсът да остане в ръцете на една по-малка група (бизнеса), която да започне да го инвестира, вместо да се разпръсва на дребно между голямо множество индивиди. Ако ресурсът е даден като целеви ваучери (за образование или партийно финансиране например) загуба може и да няма. Но ако преразпределението доведе до вдигане на доходите на някои групи, като учителите например, загуба на икономически растеж е вероятна. Това е така, защото ресурсът ще отиде най-вече за потребителски стоки, повечето с чужд произход, като плазмени телевизори и DVD-та, увеличаване на тегленето на потребителски кредити и т.н. Друга част ще отиде за театри и библиотеки — все неща с ниска инвестиционна стойност. Обратно, ако няма преразпределение и ресурсът остане в бизнеса, след закупуването на няколко майбаха и друга скъпа техника, все пак ще останат големи суми за инвестиране в икономиката. Ерго, разширяването на пазарите чрез разпръскване на ресурси (чрез ваучери, заплати и т.н.) е вероятно да доведе до липса на смислена икономическа дейност и застой.

Дали това е неизбежно обаче? Решението на Дуоркин за увеличаването на доходите на учителите например най-вероятно би било следното: част от него да бъде получено под формата на ваучер, който учителят да може да инвестира във взаимен фонд, застраховка живот или друг подобен финансов инструмент, без да има право да продава закупените книжа за определен период от време. По този начин може да се постигне едно чувствително разширяване на кръга от участници в различни пазари, без задължително да се стига до разхищение на ресурси и задръстване на домовете с китайска техника. Може би все пак учителите и другите групи в подобно положение трябва сериозно да обмислят оферти, включващи мидени черупки.

²⁶Вижте известната от работата на Антъни Даунс “median voter theorem” в Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper and Row, 1957.

²⁷„Състояние на обществото III”, декември 2007 г.